

Os nomes de lugar e a dialectoloxía: algunhas consideracións sobre as variantes locais do galego e a súa atestación nos topónimos*

XOSÉ MANUEL SÁNCHEZ REI
Universidade da Coruña

RESUMO. Este traballo trata as relacións entre algúns fenómenos de variación lingüística locais e os topónimos. Verifícase como en xeral se manteñen as distribucións rexionais de certos trazos nos nomes de lugar, mais tamén como en ocasións non se corrobora unha equivalencia exacta entre a fenomenoloxía dialectal da sincronía actual e a forma das toponimias.

Palabras clave: Lingua galega, Variación lingüística dialectal, Toponimia.

ABSTRACT. This work treats the relations between some phenomenons of local linguistic variation and the toponyms. Generally, the local distributions of some characteristics are maintained in the names of place. In occasions, however, we aren't able to detect an exact equivalence between the present dialectal phenomenons of the current synchrony and the form of the toponyms.

Keywords: Galician Language, Dialectal linguistic variation, Toponymy.

1. PUNTO DE PARTIDA

1.1. O estudo toponomástico e dialectolóxico

O estudo da orixe dos nomes propios e das súas modificacións ao longo do tempo mantén amplos e evidentes terreos comúns coa lingüística histórica, mais tamén coa análise

Data de recepción: 09-11-2012 Data de aceptación: 18-12-2012.

* O presente traballo desenvolveuse no marco do proxecto de investigación FF2009-08917 e FF12012-32801, subsidiado polo “Ministerio de Ciencia y Tecnología” e o “Ministerio de Economía y Competitividad”, a través da “Subdirección General de Proyectos de Investigación”. O autor quere agradecer ás persoas que leron a primeira versión deste texto as suxestións propostas, as cales sen dúbida melloraron a redacción orixinaria.

da variación xeolingüística. Consideraríase así unha esfera de coñecemento caracterizada polo seu carácter interdisciplinar ao entraren en xogo diversos ámbitos de análise. Non se pode obviar, no entanto, que os camiños investigadores levados a cabo de maneira confluyente entre a dialectoloxía e a toponimia se converten ás veces en vías certamente conflituosas para seren percorridas dun modo adecuado, pois nin sempre a toponomástica foi considerada como unha materia lingüística precisamente pola interdisciplinariedade que a caracteriza: á marxe da orientación diacrónica, converxen aquí áreas comúns coa demografía, cos movementos migratorios, coa xeografía, con medios produtivos seculares etc.

Mais o certo é que os topónimos, aínda a permitiren esta perspectivación multidisciplinar, favorecen tamén unha análise especialmente sincrónica, e este foi o punto de vista fundamental con que se preferiu abordar as relacións entre as pesquisas dialectolóxicas e as onomásticas. Nalgúns dominios lingüísticos, cal é o caso das variedades italianas setentrionais, a combinación das análises dialectais e as toponomásticas leva sido unha recorrente hipótese de análise, como sinala Marcató (1993: 470) para as rexións como “il Trentino-Alto Adige, il Friuli-Venezia Giulia, la Toscana”, cuxa “toponomastica é già stata utilizzata sistematicamente in più occasioni a fini linguistici”. É de desexar, pois, que as investigacións sobre a lingua galega exploren pormenorizadamente nun futuro esas posibilidades de traballo, pois poderían obterse informacións certamente interesantes a respecto da variación lingüística.

Neste sentido, podemos lembrar como García de Diego (1984: 155) tivo o acerto, nos inicios do século XX, de ser un dos precursores en combinar a reflexión dialectal coa toponimia no ámbito galego: tratando as variantes locais para os casos das variantes *chan / chao* (<PLANU) rexistradas polo territorio, notou que a “toponimia acusa la misma distribución”. Aínda que esta afirmación poida ser matizábel, conforme se verá na sección 3, o certo é que, no esencial, vira verdadeira, pois existe un vínculo grande entre os nomes de lugar e determinados fenómenos dialectais: por exemplo, xa Chambers & Trudgill (1994: 158), desenvolvendo as correlacións culturais das isoglosas, notaron como nos topónimos de Massachusetts existen tres zonas preferenciais canto ás tendencias nos nomes de lugar, isto é, aqueles que acaban en *-field*, os que terminan en *-ham* e os que acaban en *-bury*, e fixeron notar como corresponden a tres áreas en que se verifican fenómenos dialectais particulares. E correlacións culturais e históricas das isoglosas parecen ser as que, en territorio galego, sinalan como un bo número de topónimos que acaban en *-bre* (do tipo *Anzobre*, *Bañobre*, *Barallobre*, *Callobre*, *Canzobre*, *Cecebre*, *Deixebre* e *Deixibre*, *Fixebre*, *Fillobre*, *Illobre*, *Laxobre*, *Lubre*, *Maiobre*, *Rañobre* etc.) se rexistra, aínda que non exclusivamente, nalgunhas comarcas da actual provincia coruñesa, ao paso que posibilidades equivalentes, tamén terminadas en *-bre*, son residuais ou até descoñecidas noutras rexións do país¹.

¹ Apropiándonos do parecer de Moralejo Lasso (1977: 57), debemos notar que unhas das áreas coruñesas en que se atestan con notoria frecuencia están nucleadas á volta das rías da Coruña, Betanzos, Ares e Ferrol, nomeadamente aqueles topónimos acabados en *-obre*. Cfr. tamén o *Nomenclátor de Galicia* (dispoñíbel en <http://www.xunta.es/nomenclator/result.jsp>), en que se aprecia como a maior abundancia de tales topónimos corresponde, en xeral, a esas áreas.

Como queira que sexa, a dialectoloxía e a toponimia son disciplinas lingüísticas cunhas evidentes relacións e non só por cuestións etimolóxicas. Preguntando aos fenómenos lingüísticos rexionais polas evolucións dos nomes de lugar, aqueles van proporcionarnos información precisa sobre a acaída interpretación dos topónimos. Así, os acabados en *-ís* poden provir tanto dun *-ILES* canto dun *-ICI*, mais este problema non se detecta nas áreas non seseantes, pois presentarán quer *-ís* (<*-ILES*), quer *-iz* (<*-ICI*). O proceso de deturpación que padeceu a toponimia galega, por outra parte, “mostra tamén os estigmas da colonización lingüística sufrida durante varios séculos” (Ferreiro 1997: 28)², de tal xeito que non é raro que se produzan hipercorreccións que abreteman fenómenos dialectais galegos; é o caso de *Zas* (<*SALAS*), localidade da Terra de Soneira en que rexionalmente se detecta o *seseo*, e que, talvez por este motivo, foi modificado para *Zas*³; ou o caso de *Louzas* ou *Lonzas*, na cidade da Coruña, probabelmente procedente dun *Lousas* (<*LAUSAS*).

Igualmente, os topónimos, ben como diverso léxico de uso cotián procedente do ámbito mariñeiro, tamén permiten notarmos unha diferenciación entre unha Galiza costeira e unha Galiza do interior: os nomes de lugar rexistrados por Sacau Rodríguez (2000), Souto (2005: 56), Martínez Baleirón (2007) ou Porto Dapena (2008) para os concellos de Vigo, A Coruña, Ribeira e Cedeira, respectivamente, moitos deles a faceren referencia a realidades marítimas ou costeiras, dificilmente van documentarse nos vales e nas montañas interiores: é o caso de *A Rabaleira* (A Coruña), *Area Longa* (Cedeira), *Area Basta* (Ribeira), *Area Secada* (Ribeira), *Areal da Laxe* (Vigo), *Areiro* (Vigo), *As Centoleiras* (Ribeira), *As Congreiras* (Ribeira),

² No primeiro cuartel do século XX xa Lúgrís Freire (1931: 116) denunciaba o proceso de falseamento a que foi sometida a toponimia galega coas seguintes palabras: “Na metade do século pasado foi encargada a Guardia Civil para que fíxese un *Nomenclator* dos pobos e das parroquias de Galicia, e d’acordo cós segredarios dos concellos rurás, que vivían en pé de máis andróxena cursilería, traduciron, profanaron, *estranxeirizaron* a maior parte dos esgrevios nomes dos pobos e lugares da nosa terra. As xentes fixeron, por disgracia, mais caso ao *Nomenclator* que á tradición que conservaba, e sigue aínda conservando, a verdadeira toponimia galega” [en itálica no orixinal]. Sanmartín Rei (1997: 80-82), de parecido modo, recolle un texto publicado orixinalmente n’*A Nosa Terra* (con data 15.9.1934) en que se denuncia a barbarización da toponimia galega, mercé a unha carta que Fernández Oxea dirixiu ao presidente, na altura, da RAG: “O noso acervo toponímico, tan rico en ensinanzas históricas e filolóxicas, está sendo ouxeto dunha transformación bárbara que ten producido sorpresa e indiñación aos sabios que se detiveron a estudalo e que ten de producir a de calquer galego medianamente encariñado coas esenciais da súa Terra”. *Cfr.* tamén o exposto en Boullón Agrelo (2011: 23-25): “o que ocorreu despois do XVI foi algo distinto: supuxo en boa medida a deformación da toponimia galega nos textos escritos. A partir dese momento comezaron a aparecer traducións máis ou menos sistemáticas que non tiñan realidade máis ca nos papeis que termaban delas”.

³ Véxase Cabeza Quiles (1992: 517) cando expón que *Zas* chegou aos nosos días “bastante disfrazado dende a súa primitiva base **salas*, á súa vez procedente do xermánico *sal*, ‘casa dunha soa habitación’, convertida despois, ó pasar ó romance, en *sala* [...]”. Como o topónimo *Sas* se converteu en *Zas* seguramente só nas zonas onde había *seseo* [...], *Sas* puido conservarse como tal noutras partes de Galicia onde non existía este fenómeno”. Nótese que existe tamén un outro *Zas* no topónimo *San Xiao de Zas de Rei* en Melide (Co), documentado xa na época medieval: *Et in Auianquos prop Sancti Iuliani de Saas de Rege dono vobis meam porcionem integram de Uilela* (SO, I 235). Por súa vez, a respecto de *Zas* e *Sas*, Piel (1989: 123) non hesitou en cualificar a dita conversión moderna de “aberrante”.

Beiramar (Vigo), *Con da Ferreira* (Ribeira), *Con Gavoteiro* (Ribeira), *Esteiro* (Cedeira), *Gueivouteiro* (A Coruña), *Porto do Golfe* (A Coruña), *Porto Novo* (Ribeira), *Pericoto da Robaleira* (Cedeira), *O Illote* (A Coruña), *O Badexeiro* (Cedeira), *O Peirao* (Cedeira), *O Portiño* (A Coruña), *O Varadeiro* (Cedeira), *Praia Caramuxeira* (Ribeira), *Robaleira* (Cedeira), *Robaliceira* (Cedeira) etc. Por súa vez, resulta bastante complexo que nomes de lugar como *A Aira*, *Carballedo* ou *Carballido*, *Centeais*, *Valiño*, *Valouta* etc. se rexistren nas ribeiras marítimas, ou cando menos nas zonas máis próximas destas, pois son nomes que máis ben coñecen unha atestación preferente na Galiza continental.

1.2. A desaparición dos topónimos tradicionais

Porén, o estudo dos nomes de lugar e os seus vínculos coas pesquisas dialectolóxicas presentan certas problemáticas derivadas da evolución da sociedade galega na segunda metade do século XX. Non é unha novidade afirmarmos que a desruralización trouxo consigo que as cidades e as súas zonas de influencia máis próximas gañasen en importancia como referencias comerciais, culturais, económicas etc. dunha representativa parte da poboación, mais tamén implicou que o campo fose ficando sen habitantes. A partir de aquí, moitos microtopónimos corren o risco de seren esquecidos ou de se perderen definitivamente, pois as diversas realidades a que daban nome, como os camiños, os diferentes tipos de terreos, as fontes etc. deixaron de ser rendíbeis do punto de vista económico. Aínda que algúns deles subsistan na memoria das persoas de máis avanzada idade durante certo tempo, é evidente que nin todos van ter a sorte de seren incluídos nas pertinentes instancias administrativas, isto é, precisamente por poder darse o caso de se descoñecer total ou parcialmente os topónimos en cuestión.

Por outro lado, debemos notar que, ás veces, no momento de fixar oficialmente un nome de lugar, é posíbel que xurdan dificultades derivadas das diversas variantes orais rexistradas, o que é bastante frecuente nos topónimos menores; Feijoo Ares (2007: 778), por exemplo, sinalou os problemas de interpretación que se detectan en determinados nomes, en que se documenta ás veces un alto número de versións: é o caso de *Verducedo*, pronunciado como *Vordocedo*, *Vurducedo*, *Vurdacedo*, *Vurvucedo*, *Vordacedo* ou *Verducedo*, xa que despois de “enquisar a dez informantes seguía sen haber consenso maioritario nunha soa forma”. Máis unha mostra nesta liña é o nome *A Brixaría*, entidade populacional do Concello de Curtis (Co) e do de Sobrado dos Monxes (Co), que até non hai moito podía ouvirse cal *A Birxaría*, *A Birxería*, *A Berxaría*, *A Berxería*, *A Brixería*⁴ etc. ás persoas desa rexión.

Un outro perigo para a sobrevivencia dos topónimos e para a súa subsecuente análise lingüística ou dialectal deriva de actuacións urbanísticas irreverentes coas nomenclaturas tradicionais. Esta situación, aínda que non exclusivamente, é frecuente na periferia urbana dalgunhas vilas e cidades, como é caso da Coruña: debaixo dos quilómetros cadrados dun

⁴ Cfr. neste sentido os topónimos oficializados *A Brixería* (Ferrol-Co, Ponteceso-Co) e *Brixerías* (Ferrol-Co).

pólo industrial denominado Agrela-Bens, agóchanse, entre a néboa do tixolo, do cemento e do asfalto, moitas aldeas, lugares, terreos e casais varridos por nomes de rúas como *Arquímedes, Copérnico, Edison, Galileo Galilei, Gambinus, Guttemberg, Isaac Peral, Newton, Pasteur, Severo Ochoa* etc. que eran coñecidos por topónimos como *Agrela, A Agra de Cances, A Agra dos Mallos, A Fontaiña* (ou *A Fonteña*), *A Fontela, A Fortaleza, A Nabeira e As Nabeiras, A Ramalleira, As Cortiñas, As Torres das Vellas, Amarredonda, Gatón, Infesta, Loureiro, Marfialla* (ou *Marfealla*), *Marzán, O Bachiler, O Carballo, O Chinto, O Regueiro Escuro e Os Regueiros, Os Curros, Pousadoiro*, etc⁵. Temos de ponderar que a maior parte destes topónimos provén de etnotextos gravados no lugar de Cances durante os anos 2007-2008 a persoas idosas (I1 e I2); os que non teñen esta procedencia proceden de documentos pertencentes á casa materna da primeira informante datados en diversas épocas do século XIX e XX (achados en DC).

Á marxe da construción de pólos industriais, un agresivo desenvolvemento urbanístico verificado na segunda metade do século XIX tamén na cidade da Coruña fixo que lugares e aldeas tradicionais fosen suplantados por modernas avenidas e rúas. Non é de estrañar que os hoxe chamados barrios da Agra do Orzán, de Visma e do Peruleiro agochen nomes que, no mellor dos casos, só lembran as persoas máis vellas ou que só se poden ler en textos legais; tal é o que se verifica con topónimos como *Acaroadá, Agra das Baixadoiras, Agro do Río, Esqueiro, Filgueiras, Maceiras, Matella, Pardiñas, Ribalonga, Ribeira do Cómara, Seveirña, So as Rimas, Terreo do Orzán, Terreo da Ribeira* (achados en DC) etc., hoxe practicamente ilocalizábeis para o común da xente inclusive natural desas partes da cidade. E mesmo en ocasións, o único xeito de nos aproximarmos deses topónimos nos nosos días torna a consistir na consulta de documentos administrativos do pasado: sen ánimo de exhaustividade, puidemos comprobar nos textos CH 340 e CH 350 a existencia de nomes hoxe en día ignorados pola cidadanía, como *Abeneiro, Caldemoreiras, Carballeiras, Casanova, Chancellas, Codesal da Aira, Comareiro, Espiño, Fervenzas, Fontán, Lago, Laxeiras, Monte dos Chás, Pardiñeiros, Pasadoiro, Pedra Furada, Pereiro, Portafigueira, Revolta de Carrabouzal, Seara, Seixeda, Sobredomuiño, Terreo de Cardoeiro, Torre da Fonte, Viña Vella, Xiela* etc.

⁵ Talvez poida definirse como estrambótico o feito de alguén poder preguntar polo edificio coñecido por “Work Center”, en que se achan sucursais bancarias, restaurantes, hoteis etc., e que non saiba que o sitio en que asenta responda, na verdade, ao lugar da *Ramalleira*. Diante de todas as actuacións contra o legado onomástico, pois, facemos nosas as palabras de Cabeza Quiles (1992: 16) cando denuncia estes feitos: “Resulta penoso comprobar como numerosos topónimos menores van desaparecendo día a día sepultados baixo modernos nomes de rúas ou prazas que nos máis tristes casos son síntoma xa non só de ignorancia e ausencia de respecto pola toponimia histórica, senón aínda de falta absoluta de imaxinación á hora de dar nome ás novas formas de urbanización”. E continúa Cabeza Quiles (1992: 16) a citar unha acaída mostra: “Pode servir de exemplo a miña vila de Lalín, sen ir máis lonxe, onde unha morea de rúas se denominan con letras do alfabeto (*Calle O, Calle F, Calle K...*), como se se tratase de territorios colonizados sen historia previa, mentres nomes tradicionais da toponimia urbana lalinense como *A Cacharela, O Pontillón, A Congostra* ou *O Tirabeque*, desprazados paulatinamente polo nome oficial das rúas respectivas, van esmorecendo na memoria común camiño do esquecemento”.

2. CASUÍSTICAS DIALECTAIS E TOPONIMIA

Voltando ás relacións entre fenómenos dialectais e topónimos, é certo que as pesquisas combinadas de nomes de lugar e de dialectoloxía facilitan obtermos interesantes ensinamentos. Quizais un dos máis evidentes consista en que, como tendencia xeral, se mantén unha relativa coincidencia entre a distribución de fenómenos fonéticos e morfolóxicos e as atestacións toponímicas, segundo xa notara García de Diego (1984: 155), aínda que na sección 3 retomaremos esta cuestión. As complicadas relacións entre lingua estandarizada e toponimia dialectal oriéntanse, comunmente, cara ao respecto polos nomes de lugar que presentaren algunha particularidade lingüística de carácter local, como se sinala en CT (2007), no caso do galego, ou en Rabella (2007: 739), no relativo aos topónimos cataláns. Vexamos, pois, algúns casos desta natureza, baseados maioritariamente nos mapas e datos que figuran en ILG (1995, 1999).

2.1. Fenómenos fonéticos que afectan o vocalismo

1. Imos comezar pola forma *aira*. Este nome substantivo, que designa un tipo de terreo próximo da casa tradicional galega en que se practicaban certos labores agrícolas, é a solución común proveniente de AREA. Porén, nunha boa parte do territorio ourensán e lucense, ben como nalgúns falas próximas da Coruña e tamén no galego de Asturias, León e Zamora (ILG 1999: 118-119), a forma que se constata hoxe en día é a variante máis conservadora *aira*, paso seguinte á metátase do iode, que conta con atestacións literarias nos textos contemporáneos (*Pol-a porta que d'á aira / vinm'enseguida no campo*, AL 13⁶; *As laxes orceladas da aira deixada*, FT 202; etc.) e que foi tida en consideración nalgúns traballos sobre variacionismo dialectal galego como fenómeno caracterizador de certas falas, segundo fixo Carré Alvarellos (1967: 194-206). Así as cousas, e como *aira* fai parte de topónimos, imos detectar nomes de lugar que van presentar a solución máis antiga, tales como *A Airiña* (A Gudiña-Ou)⁷, *Airavedra* (Castro Caldelas-Ou), *Aira Vella* (Chantada-Lu) e *Airavella* (Bande-Ou), *As Airas* (Toén-Ou), *Aira da Pedra* (Vilafranca do Berzo-Le), *Aira de San Miguel* (Bande-Ou), *Airoa* (Sarreaus-Ou), *Portela da Aira Vella* (Allariz-Ou) etc., todos eles rexistrados habitualmente nas comarcas en que vigora *aira* como nome común⁸.

⁶ Lémbrese, neste sentido, o primeiro capítulo de *Devalar*, de Ramón Otero Pedrayo, intitulado “A escasula na aira”. O uso literario de *aira* (e mesmo tamén *mazaira*) contou con algunha crítica, como a de Manuel García Barros (PT 191), autor que sinalaba nos comezos da segunda metade do século XX que a “fala galega quizais non perdera nada se en ves de dicir ou escribir” as formas máis conservadoras se optase por *eira* (e *maceira*).

⁷ De agora en diante, só citamos para a exemplificación o lugar en cuestión, o concello a que pertence e a actual xurisdición provincial en que se acha. A maior parte dos os topónimos que incluímos a partir de aquí foi consultada no *Nomenclátor de Galicia* (<http://www.xunta.es/nomenclator/result.jsp>. Última visita: 26.12.2012).

⁸ Véxase Cabeza Quiles (1992: 23), autor que sinala que as variantes toponímicas con *aira* “se documentan preferentemente na Galicia oriental e en parte da central”. *Cfr.*, igualmente, Cabeza Quiles (2008: 325). Véxase tamén Gutiérrez Tuñón (1982: 131), que cita a “conservación del diptongo /ai/” de *aira* nas falas bercianas.

Noutras partes do país, como é de agardar, atéstanse as formas equivalentes máis habituais, cal *A Eiriña* (Catoira-Po, Lousame-Co, Redondela-Po, Santiago de Compostela-Co), *As Eiriñas* (Ames-Co, A Lama-Po, Porto do Son-Co), *Eiravedra* (Porto do Son-Co), *A Eira Vella* (Catoira-Po) etc.

2. Así como nos falares orientais e nos dunha boa parte de Ourense e do sur de Pontevedra se rexistra hoxe en día a conservación do ditongo crecente [ˈwa] tónico en *cuando*, *cuanto*, *cual*, *cuatro*, *cuartos* etc. ou átono [wa] en *guadaña*, *guardar* etc. (Fernández Rei 1991: 51-52), tamén os nomes de lugar desas áreas van constatar, polo xeral, a manutención do mesmo ditongo. Aínda que non constitúen un número abondoso, atéstanse topónimos como *Cualedro*, na comarca de Verín (Ou), *Escuadro* (Maceda-Ou), *Escuadrio* (Póboa de Trives-Ou) ou *A Guarda*, no Baixo Miño (Po). Nótese que en Porto do Son (Co) se detecta un *Pozos da Garda*, en Vilalba (Lu) aparecen os nomes *Gardado* ou *Os Gardados*, en Vilasantar (Co) existe un *O Gardado* etc.

3. De acordo con Fernández Rei (1991: 51), na Ría da Arousa, no occidente e sur da provincia de Pontevedra e no suroeste da de Ourense “obsérvase unha tendencia á crase en -ò da secuencia -òda do galego común”, de forma que nesas comarcas imos achar variantes como *a avó* (<*a avoa*), *a filló* (<*a filloa*) etc. e, como continúa a nos indicar este investigador, tamén certos topónimos con idéntica evolución. Harmonizan con esta información os datos que conteñen os estudos de Navaza (2002: 144-145; 2007), en que se verifica como no meridiano de Pontevedra se documentan nomes de lugar como *Viñó* (Gondomar e Vigo), ao lado de *Viñoá* (con desprazamento acentual propio da maior parte de Ourense e dunha parte de Lugo) e *Viñoa* (no Carballiño). Tamén pondera Navaza (2002: 144) que non se concedeu a atención que merece á tripla solución proveniente de -òLA en territorio galego, pois a gama de solucións é ampla; repárese no topónimo coruñés *Irixoa*, na comarca das Mariñas, ou no nome *Eiró*, documentado, segundo Moralejo Lasso (1977: 118), en Ourense e en Pontevedra, mais tamén na Coruña⁹. Quizais un dos topónimos máis representativos neste sentido sexa o de *Mos*, aldea e municipio de Pontevedra, en que, segundo Cabeza Quiles (2000: 265), se fai referencia, en plural, ás abundantes pedras “en forma de *mó* ou *moa*, que hai no concello pontevedrés así chamado”¹⁰.

⁹ *Airó* aparece tamén en varias localidades do norte de Portugal, como é o caso de Barcelos, Ponte da Barca, Ponte de Lima etc. Fernandes (1998: 25) fai notar tanto a evolución que estamos a comentar como o arcaísmo que supón “em vez de Eiró”.

¹⁰ Dí tamén Cabeza Quiles (2000: 265) que “en singular, referido a unha soa mo ou moa, existe o topónimo **Mo** de maneira abundante. Así, a modo de exemplo, e entre outros moitos, temos **Mo** como nome dun lugar da parroquia de Cumiar, Pontearas (Pontevedra)” e “outro lugar chamado **Mo** na parroquia de Matamá, Vigo” [en negra no orixinal]. *Cfr.* o microtopónimo cambadés *Mós de Fóra*, que mesmo se rexistra na poesía de Ramón Cabanillas: ¡Balcóns froridos! ¡Olmos da “Calzada”! ¡Vellos patíns! ¡Mareiras “Mos de Fora...” (TA 35).

2.2. Fenómenos fonéticos que afectan o consonantismo

1. Canto a fenomenoloxías propias do consonantismo, imos facer referencia, en primeiro lugar, aos elementos antihiáticos. Nalgunhas partes das falas da faixa oriental, conforme indica Freixeiro Mato (2006, I: 126), aparece unha semivogal [w] para desfacer as pronuncias hiáticas produto da confluencia de dúas vogais sen formaren ditongo, de forma que a súa función é similar á do iode antihiático [j]. Esta semivogal [w] pode chegar mesmo a se converter nunha consoante [β]¹¹ e é o que aparece en varios topónimos desas comarcas, segundo expón Navaza (2002: 141) para os casos como *A Baira* (<ILLA AREA)¹² e *A Bougueira* (<ILLA AQUARIA), na Gudiña (Ou), que se encontran nas fomas *A Aira* e *A Augueira* na “documentación histórica”. Existe tamén un *Río da Baira de Nocedo* en Xinzo de Limia (Ou) e non se pode descartar que o topónimo *Aviouga* ou *A Viouga*, no Concello de Ibias (As), estea relacionado con esta inserción da consoante [β] antihiática.

2. Un fenómeno relevante dentro das falas galegas modernas é a presenza de *seseo* nalgunhas áreas do país e a súa falta de atestación noutras, xa que isto vai implicar estarmos perante unhas ou outras solucións toponímicas. Dadas as diferentes posibilidades rexionais, nos criterios da Comisión de Toponimia (CT 2007: 809) optouse por representar esta característica dialectal nos nomes de lugar en que correspondese xeograficamente, algo con que non parecía estar moito de acordo Ferreiro (1997: 49) cando se refiriu á “incoherente representación gráfica de pronuncias dialectais, como o seseo”. Como queira que sexa, ao longo e largo da nación imos atestar formas que verifican unha certa distribución dialectal: *Alvarisa* (Outes)¹³ e *Alvariza* (Sobrado dos Monxes-Co), *Ascarís* (Abegondo-Co) e *Ascariz* (Friol-Lu), *Escarís* (Boiro-Co) e *Escariz* (A Estrada-Co), *Gomarís* (Baio-Co) e *Gomariz* (Esgos-Ou, Leiro-Ou, Vilalba-Lu), *Sabarís* (Baiona-Po) e *Sabariz* (Rairiz de Veiga-Ou), *Rarís* (Teo-Co) e *Reiriz* (Saviñao-Lu), *Romariz* (Begonte-Lu) e *Romarís* (A Baña-Co), *Rodriz* (O Páramo-Lu) a carón de *Vilarrodís* e *Rorís* (Arteixo-Co) etc.

Onde se aprecia unha certa incoherencia é no tratamento do *seseo* prenuclear. Desta maneira, optouse ás veces pola súa representación en topónimos de rexións con este trazo lingüístico, cal no caso da *Arousa* (Po), *Peisais* (A Baña-Co), *Os Morosos* (Catoira-Po) etc., mais o que vén sendo máis habitual é que non se marque, mesmo tamén en áreas seseantes, como se fixo coa *Lucenza* (Catoira-Po)¹⁴, *Mazaricos* (Co), *Maceiras* (Cambados-Po), Vilagarcía

¹¹ O fenómeno xa foi percibido polo atento ouvido de Saco Arce (1868: 147, n. a), autor que sinalaba, ao falar de consoantes eufónicas, que é “también eufónica la b que en algunos puntos de Galicia añaden a la preposición á, cuando el nombre regido empieza por vocal, v.g. *Vou ab auga* por *á auga*, voy por agua”. Repárese tamén no refrán rexistrado no sur da provincia de Ourense *A vauga de San Xoán tolle o viño e non dá pan* (Cfr. ILG 2003: 530).

¹² Cfr. igualmente o topónimo *Abaira* (Trabada-Lu).

¹³ Cfr. Cabeza Quiles (2008: 12).

¹⁴ Véxase Navaza (2007: 122): “Recibe o nome de *A Lucenza* (co seseo da zona *A Lusensa*) unha área de monte e rochedo na parroquia de Dimo [en Catoira]. *Lucenza* é tamén o nome dunha parroquia no concello

de Arousa-Po), *Vimianzo* (Co) etc.; non faltan exemplos de posíbeis hipercorreccións, como se pode pensar para os nomes *Cazás* por *Casás* (Vilalba-Lu), *Cíes* (Vigo-Po) en vez de *Síes*¹⁵ ou *Louzaís* por *Lousais* (Lousame-Co), paralelos ao xa comentado *Zas* en lugar de *Sas* (Co). Igualmente, ten certo interese o caso de *Sorrizo* e *Zorrizo*, en Arteixo (Co), pois hai xente que pronuncia normalmente *Zorrizo* en vez da forma tradicional *Sorrizo*.

3. Un trazo lingüístico tan relevante dentro do galego como é a *gheada* tiña de ter, tamén, a súa repercusión na toponimia do país. Contrariamente ao que acontece co *seseo*, en que se atesta *Eirís* ou *Eiriz*, *Esmorís* ou *Esmoriz*, as diferentes realizacións da *gheada* non adoitan ter consecuencias na escrita, aínda que sexan habituais nos nomes de lugar das áreas gheadófonas: *Agrela*, *Agualada*, *A Gándara*, *A Lagarteira*, *Figueiroa*, *Gaiás*, *Gatón*, *O Regueiro*, *Os Lagares*, *Río Grande*, *Vilagarcía* etc. dan nomes a realidades físicas que, caso estean dentro desas zonas, van presentar realizacións cunha gama de pronuncias desde unha consoante aspirada [h] até a unha velar [x].

Neste punto obsérvanse varios tratamentos, uns xa con carácter oficial, outros rexistrados unicamente na oralidade. O primeiro fai que a *gheada* non teña repercusións na escrita, aínda que dialectalmente se permita manter a pronuncia rexional: é a opción maioritaria, conforme co dito máis arriba e acorde cos criterios básicos da Comisión de Toponimia (CT 2007: 809), onde se di que a “forma escrita dos topónimos non reproduce a *gheada*”. O segundo dos tratamentos pode chegar a ter consecuencias na representación gráfica, para o cal se adoita utilizar o grafema <j> do español: tal foi o que se fixo en *Torjedo* (Guitiriz-Lu), *Camiño da Joux* (A Coruña-Co) ou co nome *As Rejas* (A Coruña-Co)¹⁶ etc., aínda que se trata dunha

ourensán de Cualedro, e *A Lucenza* e *A Lucencia* son dúas aldeas dos concellos lugueses de Chantada e Monterroso, respectivamente”.

¹⁵ Para o primeiro caso, parece ser transparente o probábel etimo CASALES. No segundo topónimo, tense acudido a posíbeis orixes como CICAS ou SICAS para explicaren a súa etimoloxía (Cfr. Santiago y Gómez 1897: 97), ao que talvez cumpra adicionar a forma *Sias*, documentada no século X: *Confirmamus quoque omnes insulas que sunt infra mare, quas pater noster domnus Adefonsus rex per testamentum concessit Sancto Loco uestro, id est: Aones, Framio, Saluare, Arauza, Sias et Tanao, cum ecclesiis et prestationibus aearundem* (SC 78); por outro lado, repárese que na propia freguesía de Cíes hai microtopónimos como *A Beirada de Sías*, *Cemiterio de Sías*, *Monte Sías* etc.

¹⁶ Mesmo no español falado na cidade herculina non é raro ouvirmos **La Joux* e **Las Rejas*. Cfr., neste sentido, o topónimo *A Goux*, detectado na Laracha e en Melide (Co), en Dozón (Po) e no Carballiño (Ou), e no nome *As Regas*, cunha ampla documentación ao longo e largo do país. Por súa vez, Moralejo Lasso (1977: 302) indica varios efectos da influencia da *gheada* nos nomes de lugar galegos, até cando se traducen inadecuadamente con este fenómeno dialectal para o español; é o caso da *Gavoteira*, da Ría da Arousa, que, algún tempo atrás, se convertía en **Jabioteira*. Nestes medios, hai actualmente algunhas páxinas web con información turística ou marítima que recollen determinadas variantes de topónimos con *gheada*: tal acontece co enderezo <http://guias.masmar.net/Puertos/Galicia/Puerto-Deportivo-de-Rianxo>, <http://guias.masmar.net/Puertos/Galicia/Puerto-Deportivo-de-A-Pobra-do-Caramiñal> ou con <http://www.buceopontevedra.com/galeriainmersiones.asp>, en que, estando escritas en español, aparecen referencias ao “Islote Jidoiro Pedregoso” na primeira, ao “Jidoiro Pedregoso” na segunda ou simplemente aos “Jidoiros” na terceira delas.

situación certamente minoritaria¹⁷. Por último, a terceira hipótese consiste en modificar a pronuncia *gheadófono* (posibelmente con [x]), que se converte, mediante unha interpretación inadecuada, en [ʃ]: talvez sexa este o caso do coñecido exemplo do *Conxo* compostelán (en vez de *Congo*)¹⁸ e posibelmente tamén o dos que sinalan Rivas Quintas (2007: 480-481) e Boullón Agrelo (2012: 154-158) do tipo *Xemerás* e *Ximarás* (por *Guemarás* e *Guimarás*), *Ximarei* (en lugar de *Guimarei*) etc¹⁹.

4. En rexistros populares da lingua, é posíbel que a sibilante [ʃ] experimente unha mudanza para a vibrante [r], especialmente en posición interior de palabra ou por fonética sintáctica perante consoante sonora, ás veces tamén diante dos fonemas xordos /f/, /θ/ ou /ʃ/. Tal proceso de rotacismo, máis ou menos presente en todo o territorio galego, é, no entanto, máis frecuente nas comarcas do sur, e non resulta estraño que a toponimia desa rexión reflecta en maior ou en menor medida este fenómeno: Navaza (2002: 141) sinala que en determinadas zonas existe a posibilidade de confusión etimolóxica entre *Arneiro* (<ASINARIU) e *Arneiro* (<ARENARIU), a cal, nas súas palabras, pode retrotraerse xa á época medieval ou mesmo prerromance. Feijoo Ares (2007: 777) tamén expón que nos topónimos do sueste ourensán o rotacismo é un fenómeno xeneralizado en todos os concellos, “tanto no interior do topónimo [...] coma en fonética sintáctica”. Así, en Chandrexa de Queixa documéntase un *Ardereiras* ou *Aldereiras*, ao paso que en Cualedro, aliás, aparece un *Arvides* ou *Arbides*, segundo sinala Navaza (2006: 299, 557). Outros exemplos provenientes de diferentes zonas do país que se poderían citar son os de *Ardexurxo* (Abegondo-Co), *Ardevila* (Cervantes-Lu) etc., probabelmente procedentes, como os anteriores, da estrutura Art. + FPrep. (*As* + *de* + substantivo).

¹⁷ Con todo, para o caso dos antropónimos a situación, mesmo se mantendo como minoritaria, ofrece máis mostras. Cfr. neste sentido o traballo de Boullón Agrelo (2012: 158-162), no cal se apuntan interesantes exemplos como *Carmoega* / *Carmoeja*, *Carmuega* / *Carmueja*, *Herbogo* / *Herbojo*, *Mesego* / *Mesejo*, *Reguengo* / *Reguenjo* / *Regengo* / *Rejenjo* etc. Nestes medios, os camposantos galegos tamén ofrecen en ocasións curiosas mostras de como os canteiros tradicionais grafaron nas lápidas as pronuncias de topónimos e antropónimos cos trazos locais da lingua, a *gheada* entre eles: repárese no epitafio dedicado a “Manuela Albares Dominges”, recollido en Enríquez (1974: XVII) ou na documentación do nome de lugar *Gisó* (por *Guisó*) que aparece en varias tumbas do cemiterio de San Xiao de Cumbraos, en Sobrado dos Monxes (Cfr. Sánchez Rei 2011: 488); Cfr. tamén os exemplos de *Gulia*, *Gosefa*, *Logo* ou *Regeira* recollidos en Rabanal (1957: 52-53).

¹⁸ Cfr. Ferreiro (1997: 28): “A pronuncia con *gheada* pode explicar algúns topónimos, como, posibelmente, *Conxo*, probábel galeguización dunha forma españolizada *Conjo* sobre unha forma dialectal [kõŋgo] (de **Congo*, procedente de CANŌNICU)”. Porén, existen exemplos en textos medievais que non parecen harmonizar con esta hipótese: *fezo et ordenou o mosteiro de Santa Maria de Coonjo de moi bõa egleja et claustra* (CRI 87); *Et reparou o mosteiro de Cũns, de que tirou as monjas et as poso enno mosteiro de Conjóo* (CRI 92); etc.

¹⁹ Os catro casos de *Ximarás* que achamos proveñen da actual provincia lucense, concretamente dos concellos de Alfoz (*As Ximarás*), Guitiriz (*Ximarás*), Lourenzá (*Veiga de Ximarás*) e Viveiro (*Ximarás*); por seu turno, no tamén municipio lugués de Cospeito existe un *Vilar de Ximarei* e en Cedeira (Co) hai un lugar coñecido como *Ximaraos*. Cfr. igualmente o caso de *Xidoiro*, exposto por Rodríguez Rodríguez (1976: 131-132) ou Moralejo Lasso (1977: 302), proveniente de **Jidoiro* e este, por súa vez, de *Guidoiro*, na Ría da Arousa. Nótese que, caso fose certa a explicación destes topónimos a partir de adaptacións de pronuncias con [h] ou [x], estaríamos, no caso dos pertencentes á provincia de Lugo, perante testemuños de *gheada* en zonas en que presentemente non se documenta.

5. Por último, na maior parte do espazo lingüístico galego-portugués, os descendentes de L- e -LL- latinos foron [l], tal e como se observa en *la* (<LANA), *leite* (<LACTE), *ela* (<ILLA) ou *galo* (<GALLU). Mais, minoritariamente, no galego de Asturias²⁰, pódense achar algúns exemplos esporádicos en que a lateral latina acabou palatalizando en [ʎ], conforme sinala Santamarina (1982: 174) para formas como *lleite* ou *llúa*. Non se pode descartar que esta palatalización, hoxe só detectábel na área asturiana, tivese en tempos pretéritos unha distribución xeográfica diferente, pois, continuando cos datos deste autor, tamén se atesta nalgúns nomes de lugar do leste da provincia de Lugo, en que na fala normal non se ten constancia de tal evolución. Así as cousas, tamén imos achar formas duplas, dun modo similar aos casos anteriores: na maior parte do país aparecen topónimos como *Lousada* (Vigo-Po, Cabanas-Co; etc.), *A Lousa* (Aranga-Co, Vilasantar-Co; etc.) ou *Lousame* (Lousame-Co), ao paso que, nesa rexión oriental de Lugo, tamén se rexistran puntualmente nomes cal *Leira de Llousas* (Ribeira de Piquín-Lu) ou *Veiga de Llousas* (A Pontenova-Lu); repárese tamén en *Lladairo* (A Fonsagrada-Lu) e *O Ladairo* (Monterrei-Ou, Verín-Ou); a estes habería que lles acrecentar aínda o topónimo *Lencias* (Navia de Suarna-Lu) e *Llencias* (Ribeira de Piquín-Lu, A Fonsagrada-Lu), o cal tamén figura como formante dun modificador noutros microtopónimos (*A Cortiña de Llencias*, *Camín de Llencias*, *Fonte de Llencias* ou *Pontigo de Llencias*, Ribeira de Piquín-Lu; *Muín de Llencias* e *O Vao de Llencias*, A Fonsagrada-Lu).

2.3. Fenómenos morfolóxicos

1. Dentro do ámbito da morfoloxía, primeiramente, temos de nos referir ás solucións *-án* / *-á* (<-ANA). En congruencia coas isoglosas que delimitan as rexións de nomes femininos como *irmán* / *irmá*, *mañán* / *mañá* ou *mazán* / *mazá*, existe tamén nos nomes de lugar a dupla solución en casos como *chan* e *chá*, singularmente abondosos na xeografía galega, aínda que con certas diferenzas na súa atestación toponímica e na lingua habitual²¹: *A Chan* (Arteixo-Co, O Porriño-Po), *A Chan da Lagoa* (Campo Lameiro-Po), *A Pedra Chan* (Campo Lameiro-Po), *A Chan do Barbanza* (Serra do Barbanza-Co), *A Chan de Borneiro* (Cabana de Bergantiños-Co), *Vilachán* (Cerceda-Co), *Vilachán do Monte* (Tomíño-Po) etc. Na Galiza continental e no galego estremeiro, a equivalencia é a esperábel: *A Carreira Chá* (Lubián-Za), *A Chá* (Sarria-Lu), *A Pedra Chá* (Lubián-Za), *A Terra Chá* (rexión de Lugo), *Silvachá*

²⁰ Véxase tamén os datos recollidos en ILG (1999: 336-339), os cales deixan constancia de que, para alén do galego de Asturias, nalgún punto do extremo suroccidental da provincia de Pontevedra tamén poden ouvirse resultados coa palatalización do vocábulo *fole* en *fó[ʎ]e*.

²¹ Cfr. o sinalado en García (1975), sobre todo cando expón que os topónimos descendentes de -ANA “dan en general unos resultados que representan un estadio de la lengua bastante anterior al actual y nos pueden ofrecer lo que vamos a llamar en este caso frontera primitiva de” tales solucións (1975: 151). E acrecenta que esa fronteira primitiva “marcada por los topónimos no responde ya a la situación dialectal de hoy”, pois a “solución *-án* está ganando terreno al resultado *-á*” (1975: 153). Para os datos referidos á solución *-án* / *-á* deste parágrafo e para as outras fenomenoloxías da sección 2.3, Cfr. a información recollida en ILG (1999).

(A Fonsagrada-Lu), *Vilachá* (Monfero-Co) etc. Outras formas equiparábeis a estas son *A Quintán* (Cerdeca-Co), *Silvameán* (Arteixo-Co) ou a equivalencia rexistrada entre *Vilameán* (Cerdeca, Co, Tomiño-Po), *Vilameá* (Baños de Molgas-Ou) e *A Meá* (Monforte de Lemos-Lu).

2. Igualmente, as solucións *-án* / *-ao* (<-ANU) permiten acharmos dúas evolucións fundamentalmente paralelas ás do xénero feminino, *-án* e *-ao* (coa variante *-au*). Temos, deste xeito, formas duplas cal *O Fontao* (Vilalba-Lu) e *O Fontán* (Cerdeca-Co) xunto a *Fontán* (Ponteceso-Co, Sada-Co). E, se anteriormente se dicía que os femininos *chá* e *chan* aparecen en numerosas ocasións na Galiza, cos correspondentes masculinos non estamos perante unha excepción: *Agrochao* (Cedeira-Co), *Castro de Chao de Samartín* (Grandas de Salime-As), *Chao* (Cacabelos-Le), *Chaoastrabas* (El Franco-As), *Chao da Serra* (Ibias-As), *Chao de Leiras* (Taramundi-As), *Chao de Ledo* (Ibias-As), *O Chao* (Baleira-Lu), *Vilarchao* (Sobrado dos Monxes-Co) e *Vilarchán* (Cerdedo-Po), *Portochán* (Carballo-Co, Santa Comba-Co) e *Portochao* (Viveiro-Lu), *O Vachao* (Santiago de Compostela-Co), *O Chan da Aldea* e *O Chan da Agra* (Sada-Co), *Soutochán* (Cabana de Bergantiños-Co) etc. Outras equivalencias territoriais son as que se detectan nos frecuentes *San Xián* e *San Xiao*, *Millán* (Cabana de Bergantiños-Co) e *San Millao* (Cualedro-Ou), *Miñán* (Marín-Po) e *Miñao* (Lugo-Lu), *Montemeao* (Cedeira-Co) e *Montemeán* (Carral-Co), este último xunto a un outro topónimo *Montemeán*, localizado nas montañas orientais do país (O Incio-Lu), que, do punto de vista dialectal, parece non corresponder ás evolucións habituais nesa comarca para -ANU (>ao).

3. Por seu turno, os casos de plurais *-áns* / *-ás* / *-ais* (<-ANAS, <-ANES, <-ANIS) favorecen estarmos diante dun outro fenómeno de variación toponímica, rexistrado en nomes de lugar como *Lás Irmáns de Caleiro* (Vilanova de Arousa-Po), *As Chans* (Salvaterra de Miño-Po) e *As Chás* (Montederramo-Ou)²², *As Quintáns* (Cambados-Po) ou *Portoquintáns* (Coristanco-Co) e *As Quintás* (Láncara-Lu), *Bouzachás* (Palas de Rei-Lu), *Vilachás* (Vilafranca do Berzo-Le), *Galáns* (Vilanova de Arousa-Po) etc. Porén, como sinala Navaza (2002: 141), nin todos os topónimos rematados en *-áns* ou nas outras equivalentes formas locais proveñen dos mesmos étimos, xa que poden retrotraer as súas orixes a un acusativo tipo -ANES ou mesmo a un xenitivo como -ANIS, sen deixar de lado que “a toponimia do galego occidental tamén rexistra casos de *-áns* correspondentes a un étimo en -ALES (*Porráns*, *Corzáns*, etc.) e aínda outros casos en que o *n* etimolóxico aparece en contextos en que se produciu unha caída doutra consoante intervocálica distinta de -N- ou de -L- (como en *Cividáns*<CIVITATES)”. Como queira que sexa, e con independencia do percurso etimolóxico,

²² A respecto das variantes *Chans* e *Chás*, quizais non sobre lembrarmos aquí que existe un topónimo menor *Chanas* en varios puntos do galego de Asturias, León e Zamora, no cal non se verifica a desaparición de -N- intervocálico. Precisamente, un nome como este inspirou o seguinte comentario de Cortés y Vázquez (2001: 33), en que sinala a súa atestación nos arredores da capital zamorana: “El número de *Chaos*, *Chán*, *Chanas*, etc., es abundantísimo en la toponimia de Galicia, Portugal y León. No lejos de la capital de provincia, de Zamora, se halla el toponímico *Chanas*, allí donde está indicando un fósil lingüístico, ya que el paso de *PL* > *ch* en esta zona y el abandono del dialecto se produciría hace siglos”.

o certo é que se documentan formas duplas como *Guimaráns* (A Baña-Co) e *Guimarás* (Outeiro de Rei-Lu), *Guimeráns* (Teis-Po), *Goiáns* (Carballo-Co) e *Goiás* (Toques-Co), *Ramiráns* (O Porriño-Po) e *Ramirás* (Ramirás-Ou).

4. Os casos de *-áns* / *-aos* (<-ANOS) merecen tamén unhas palabras. En certa harmonía coa femonenoloxía anterior de *-án* e *-ao*, imos detectar as súas correspondentes flexións de plurais. A xeografía galega, xa que logo, proporciónanos nomes de lugar con equivalencias tales como *Cumbráns* (Mazaricos-Co) e *Cumbraos* (Sobrado dos Monxes-Co, Curtis-Co), *Rebordáns* (Negreira-Co, Ponteceso-Co) e *Rebordaos* (Castro Verde-Lu, Vilalba-Lu), *Chaos* (Paderne do Courel-Lu), *Os Chaos* (Arnoia-Ou) e *Os Camiños Chans* (Cee-Co), *O Camiño dos Chans* (Arteixo-Co) etc. Hai casos, porén, en que se documenta a solución esperada, mais foinos imposible rexistrarmos esas analoxías, cal é o caso de *Serráns* (Mazaricos-Co), *Meiraos* (Folgozo do Courel-Lu), *Toldaos* (Láncara-Lu, Triacastela-Lu) etc. A en ocasións fráxil barreira entre ditongo e hiato fai que se poidan atestar algúns topónimos en *-aus*, como *Lebosandaus* ou *Lobosandaus* (con bemolización [e] >[œ] >[o] por contacto con labial) (Bande-Ou)²³, *Naveaus* (Laza-Ou), *Robodechaus* (Lubián-Za) ou *Sarreaus* (Maceda-Ou), para os cales tamén hai algunha correspondencia entre a Galiza atlántica e a continental, segundo se pode ver en *Casteláns* (Covelo-Po) e *Castelaus* (Vilar de Barrio-Ou). Interesa pormos en relevo destes topónimos a súa notábel mais non única adscripción con xentílicos orixinados por movementos migratorios levados a cabo durante a Alta Idade Media, o que, en certa medida, parece corroborar unha relativa mobilidade das comunidades rurais na altura. Como resulta obvio, tales mudanzas locacionais practicadas polas xentes altomedievais deben ser postas en relación coa procedencia orixinaria desas persoas: *Meiraos* ('de Meira'), *Naveaus* ('de Navia'), *Sarreaus* ('de Sarria') etc.

5. Por súa vez, os topónimos con solucións de plurais *-ás* / *-ais* (<-ALES) voltan a nos fornecer un punto de enlace coas variantes dialectais ao repararmos nas dúas hipóteses de flexión de plural, isto é, a centro-occidental e a oriental respectivamente. Os nomes de lugar, máis unha vez, ofrécennos equivalencias territoriais como as atestadas para *Centeás* (A Pastoriza-Lu, Carballo-Co) e *Centeais* (Quiroga-Lu), *Feás* (Antas de Ulla-Lu) e *Feais* (Quiroga-Lu) (ao lado de *Feáns*, A Coruña-Co)²⁴, *Orxás* (Sobrado dos Monxes-Co) e *Orxais* (Quiroga-Lu), *Peizais* (A Fonsagrada-Lu, Santalla de Oscos-As) e *Painzás* (Lourenzá-Lu), *Trigás* (Cangas-Po) e

²³ *Lobosandaus* dá tamén nome a un dos relatos de Méndez Ferrín recollidos na obra *Arraianos: Sito na caeira da chamada Serra Grande*, *Lobosandaus élle un núcleo de poboación de cen veciños* (A 15).

²⁴ Sobre *Centeás* e *Centeais* e aínda outros topónimos formados sobre a práctica de cultivar cereais, véxase Moralejo Lasso (1977: 145-168). Repárese, igualmente, na solución *Centeáns* (Arteixo-Co, O Porriño-Po). Cfr. tamén Cabeza Quiles (2008: 65) para a orixe e as variantes actuais de tales topónimos: "Se a avea se lle daba ao gando en estado ou forma de herba fresca, o feo, planta tamén forraxeira, debeu tamén ter a súa importancia agrícola. Así, ás antigas extensións desta herba refírense os topónimos provenientes do latín FENALES, *Feáns*, nome, entre outros lugares, dunha aldea da parroquia de Broño, Negreira (A Coruña); e *Feás*, nome dun lugar así chamado da parroquia e concello de Lalín (Pontevedra)". A seguir, acrecenta que FENALES produce como resultados no galego "*Feáns*, *Feás* e os de *Feais* e *Fiais*".

Trigais (Cervantes-Lu), *Os Casás* (Alfoz-Lu, Vilanova de Arousa-Po) e *Os Casais* (Ribadeo-Lu) (tamén xunto a *Casares*, Monforte de Lemos-Lu). Con todo, o feito de se non atestaren sempre correspondencias porque diversos microtopónimos poden ser descoñecidos non impide que non se rexistren outros nomes de lugar coas solucións análogas, cal *Cabezais* (Láncara-Lu, *Carballás* (Cambados-Po, Melide-Co, Sobrado dos Monxes-Co), *Cerqueirás* (Coristanco-Co), *Currás* (Coristanco-Co, Laxe-Co, Ponteceso-Co, Vilanova de Arousa-Po), *Morás* (Arteixo-Co), *Os Queirugais* (Lubián-Za), *Os Teixedais* (A Pontenova-Lu) etc.

6. Debemos tamén referirnos ás solucións de plurais *-óns* / *-ós* / *-ois* (<ONES). A isoglosa empregada modernamente para delimitar as tres faixas lingüísticas na Galiza foi, como se sabe, a flexión de plural das palabras acabadas en *-n*, de forma que, lembrémolo, se atesta *corazóns* no galego occidental, *corazós* no centro do país e *corazois* na faixa oriental do territorio lingüístico. Pois ben, algo similar acontece cos topónimos, en que imos achar as tres posibilidades: *Anllóns* (Ponteceso-Co), *Ardións* (Brión-Co), *Os Teixóns* (Muros-Co), *Os Teixós* (Ouro-Lu, A Pastoriza-Lu) e *Os Teixois* (Taramundi-As), *Bascós* (Monforte de Lemos-Lu) e *Bascois* (Carballeda de Valdeorras-Ou), *Cadós* (Bande-Ou), *Garañós* (Sarria-Lu), *Miñóns* (Dumbria-Co), *Niñóns* (Ponteceso-Co), *Zarracós* (Allariz-Ou) etc. En zonas de transición ou en áreas próximas da división que sinalan as isoglosas pode detectarse unha certa alternancia nas toponimias; así, en Santiago de Compostela documéntanse plurais como *Os Melóns*, en Conxo, mais tamén *Os Porrós* (no norte da cidade), *Os Meixós* e *Os Fondós* (López Boullón 2007: 770); igualmente, en Abegondo (Co) oficializáronse as formas *Sarandós*²⁵ e *Viós*, mais tamén non están sen exemplo no uso escrito e mesmo na fala dalgunhas persoas as variantes *Sarandóns* e *Vións*.

7. Finalmente, as solucións *-ín* / *-iño* (<-INU) enforman máis un fenómeno salientábel do punto de vista toponímico e dialectal. Xeograficamente aparecen dúas solucións: a primeira, *-iño*, é a do galego común, ao paso que *-ín* é propia dalgunhas falas orientais²⁶. A partir de aquí, non resulta estraño rexistrarmos equivalencias como *Carballiño* (Carballiño-Ou) e *Carballín* (Baleira-Lu), *Vilariño de Chacín* (Mazaricos-Co) e *Vilariño* (Trazo-Co) ao lado de *Vilarín* (Ibias-As, Navia de Suarna-Lu, O Incio-Lu), *Vilarín de Baxo* e *Vilarín de Riba*, (A Fonsagrada-Lu), *Vilarín do Monte* (Pedrafitá do Cebreiro-Lu) ou *Vilarín do Castelo* (A Fonsagrada-Lu). Análogas correspondencias son as que se atestan en topónimos como *O Carballiño* (Ou) e *El Carballín* (Negueira de Muñiz-Lu), *O Valiño* (Brión-Co) e *O Valín* (Ribadeo-Lu), *O Espiño* (Lalín, Po) e *O Espín* (Ribadeo-Lu) ou mesmo *Paramuíño* (Ames-Co) e *Ferramulín* (Folgo do Courel-Lu), con *muíño* e *mulín* como partes integrantes do topónimo composto.

²⁵ En Cedeira, no norte do país, nunha rexión pertencente á faixa central, tamén se documenta a forma *Sarandós*.

²⁶ Obviamente, hai topónimos como *Abadín*, *Chamín*, *Gundín*, *Lalín*, *Larín*, *A Rúa de Petín*, *Ribeira de Piquín*, *Randín*, *Verín* etc., algúns localizados nas comarcas do galego estremeiro, que retrotraen a súa orixe a un xenitivo latino *-INI* e que por este motivo non entran dentro deste grupo.

3. OUTROS ELEMENTOS PARA O DEBATE

3.1. A diverxencia evolutiva entre o topónimo e o estado da lingua

Con todo, as correspondencias entre solucións lingüísticas dialectais e toponímicas non teñen por que ser sempre exactas. Non vira infrecuente que se poida percibir como a toponimia tende a conservar estadios evolutivos pasados mellor que o uso habitual da lingua. Trátase dunha impresión recollida e matizada en non poucos estudos especializados, os cales inciden nesta circunstancia; así, segundo Sahu (1989: 4), os topónimos convértense “an instrument in delineating and deciphering the ancient and oblivious language” doutros tempos; Navaza (2002: 138), por súa vez, afirma que a toponimia é capaz de conservar “vestixios de épocas históricas distintas e pode fornecer información sobre estadios anteriores da xeografía lingüística”; Morala (1998: 121-122) insiste na evidencia de que “en la toponimia hay una marcada propensión al conservadurismo” e que “son muchos los casos de arcaísmos conservados”, mais tamén acrecenta que pode darse a tendencia contraria, a renovación, conducente a que o “topónimo esté mejor integrado en el sistema lingüístico que se utiliza”; tamén Ferreiro (1997: 28) pondera que os topónimos “constitúen unha fonte valiosísima para o estudo histórico do idioma, testemuñando todo tipo de evolucións diverxentes que conviviron (e, ás veces, aínda conviven), no seo do galego”; e igualmente Veny (2001: 52) salienta esta realidade ao sinalar que no espazo lingüístico catalán os nomes de lugar “i antropònims representen sovint estadis arcaics de la llengua superats pel sistema viu de comunicaciò”. Fica claro, por tanto, que no estudo dos topónimos se poden detectar solucións arcaizantes ou cando menos non harmónicas coa evolución do idioma en determinados territorios se comparadas coa praxe habitual da lingua²⁷.

Un exemplo de conservación témolo no topónimo *Eiris*, que, entre outros lugares, dá nome a un tradicional barrio do Concello da Coruña outrora pertencente ao Concello de Oza e unha aldea do termo municipal de Oleiros (Co). A día de hoxe a tendencia maioritaria nas variedades de galego usadas nesa zona caracterízase por non rexistrar o *seseo*, nin total nin parcial, aínda que noutras épocas non excesivamente lonxincuas parece que si podían rexistrarse indicios da súa documentación²⁸; o topónimo mantén a sibilante apicoalveolar

²⁷ Talvez un dos exemplos máis evidentes neste sentido sexa o do nome *Punta Batuda*, na Ría de Noia, a manter así o participio en *-udol-uda* propio da lingua medieval. Sobre este particular, sinala Ferreiro (1999: 280) que “as dúas conxugacións (segunda e terceira latinas) adoptan inicialmente a terminación *-udo* para o participio pasado da segunda conxugación galega (posteriormente mudada para *-ido* por analogía coa terceira conxugación)”.

²⁸ Neste sentido, dispomos de etnotextos en que unha informante (I1) afirmou que na década de 40 e 50 do pasado século, na zona de Peruleiro, uns membros da súa familia paterna naturais dese lugar se caracterizaban polo uso do *s* en certas palabras (*corasón, faser, naser* etc.). Estas impresións harmonizan coas doutro informante, I3, que comenta nunha outra gravación que “dos chalés para alá”, isto é, da Cidade Xardín cara aos lugares de Peruleiro, Loureiro, Visma etc., “todo o mundo falaba” polo *s* (Cfr. Sánchez Rei 2012). Por outra parte, existen postais dos primordios do mesmo século XX en que se recollen topónimos como “Varadero de la Pallosa”, o

característica doutros tempos e en Arteixo, concello que marca a transición entre a comarca de Bergantiños e a da Coruña, tamén aparece un *Eiris* na freguesía de Sorrizo, aínda que nesa zona se mantén o seseo final; un equivalente *Eiriz*, por seu turno, aparece en Folgoso do Courel (Lu) e en Chantada (Lu), onde non existe a día de hoxe nin seseo parcial nin total.

Máis un outro caso vénnos da atestación de *aira* e *eira*. Así, en primeiro lugar, en Sobrado dos Monxes documéntase o microtopónimo *Aira* para dar nome a unha propiedade particular da freguesía de San Xiao de Cumbrós, aínda que xenericamente a forma utilizada nesa zona é *eira*: oralmente, o nome *Aira* subsiste minoritariamente entre algunhas persoas de idade e, do punto de vista da escrita, tamén se rexistra en textos notariais de principios do século XX (achados en DP). Igualmente, existe un lugar coñecido como *As Airas* en Carballo (Co) e outro co nome *Airas de Ramasquido* pertencente a Muros (Co), zonas en que se tamén emprega o común *eira*. Por último, documentos doutras épocas ás veces deitan luz sobre atestacións de *aira* en rexións en que hoxe non se mantén; así, nas freguesías de San Pedro de Visma e San Cristovo das Viñas, actualmente no Concello da Coruña, onde a única forma actual é *eira* como nome común ou topónimo (*As Eiras*, *As Eiriñas* etc.), tense documentado no ecuador do século XIX a variante máis conservadora *aira* en textos administrativos: “la Cortiña nombrada da Aira” (CH 350: 40); “Una pieza a labradio dentro da aira” (CH 350: 32); “Una pieza detierra [sic] dentro da aira” (CH 350: 64); “aira de canteria” (CH 340: 120); etc.

Por outro lado, vimos na anterior sección que nos territorios en que vigoran solucións propias da zona a respecto das formas *irmán* / *irmao* tamén se van documentar normalmente similares atestacións toponímicas. No entanto, non están sen exemplo mostras en que se pode detectar algún tipo de desaxustes. É o caso de *San Xiao de Barrañán* (Arteixo-Co), nunha zona en que aparece *o irmán* / *a irmán*, ou mesmo dun ocasional *Bardaos* (Tordoia-Co), cando nesa rexión a xente emprega normalmente o topónimo na variante *Bardáns* e utiliza as formas atlánticas *o irmán* / *a irmán*.

A respecto de solucións de plurais *-ás* / *-ais* (<-ALES), verificase como, máis unha vez, os nomes de lugar tenden en non poucas ocasións a manter as formas máis conservadoras. As palabras oxítonas terminadas en *-l* presentan modernamente unha formación de plural producida pola presión do español do tipo *animal* → **animales* ou *papel* → **papeles*, en

que parece apuntar a documentación dese trazo dialectal. Cfr. tamén os datos expostos en ILG (1999: 208-211) para o seseo final en palabras como *crúz*, *noz* e *voz*, documentadas con esa característica na comarca da Coruña hai unhas décadas, cando se estaban a colectar os datos para o ALGA. Finalmente, a isto talvez conviría acrecentármolle as mostras provenientes do cancionero anónimo colixido por Pérez Ballesteros en diversos puntos próximos desa área, en que aparecen formas con seseo explosivo e implosivo: *Non me подо despedir / d'esta Curuña famosa / d'unha nena cigarrera / d'a Frábica d'a Pallosa* (CPG, II 15); *Estimaba de te ver / trinta días cada mes, / cada semana seu día, / cada día súa ves* (CPG, II 10); *Catro e cinco fan nove, / par'a ducia faltan tres; / choraches porque me fun, / aquí me tes outra ves* (CPG, II 36); etc.

lugar das tradicionais, a depender das zonas, *animás* ou *animais*, *papés* ou *papeis*²⁹. Neste sentido, a toponimia volta a dar mostras das flexións xenuínas aínda que a lingua oral presente a contaminación española: Castro Castedo (2007: 797), a sinalar algunhas características lingüísticas das toponimias de Sarria, colixe topónimos como *Casás*, *Currás*, *Nabás* etc., solución suplantada “na fala viva pola terminación *-es*”, o que o leva a sinalar que se demostra “que é nos topónimos onde mellor se conservan os fósiles lingüísticos”. E, na mesma liña, un punto digno de comentario nestas tendencias, nos rexistros actuais de flexión en *-ais* que non corresponden aos que hoxe se ouven adoito na lingua oral, vénnos dado por unha notábel cantidade de topónimos que se atestan en comarcas occidentais do país: é o que acontece con exemplos como *Casais* (A Laracha-Co, Mazaricos-Co, Val do Dubra-Co, Vimianzo-Co etc.), *Os Casais* (Ames-Co, Brión-Co, Fene-Co, Lousame-Co, Porto do Son-Co, Tordoia-Co etc.), *Os Carballais* (Tordoia-Co), *Currais* (Muros-Co, Lousame-Co, Porto do Son-Co, Santiago de Compostela-Co), *Os Pedregais* (Tordoia-Co, Porto do Son-Co, Santiago de Compostela-Co) etc. Tales testemuños, con toda a prudencia necesaria, parecen insinuar que en tempos pasados a variante flexional en *-ais* estivo vigorante nesas rexións³⁰.

En ocasións atéstanse casos en que a memoria da xente de idade non corresponde ao topónimo oficial ou ao máis coñecido hodiernamente, de forma que poden aparecer desafinacións entre a nomenclatura tradicional e a máis usada. Os exemplos aquí poderían ser bastantes, mais imos deternos nuns poucos³¹. Primeiramente, no Concello de Cedeira, no extremo noroccidental do país, existe un nome de lugar oficializado en *San Román de Montoxo*, a pesar de o topónimo se manter como *San Romao de Montoxo* segundo propias investigacións, cando menos en falantes de idade. O segundo caso provén da freguesía de Cumbraos, en Sobrado dos Monxes; a demarcación relixiosa estaba dedicada antiga e popularmente á devoción de *San Xiao*, denominación de que aínda se lembran algunhas persoas idosas (cal é o caso de I4), mais na actualidade é máis frecuente *San Xulián de Cumbraos*. *Goiáns*, igualmente, é o topónimo correspondente a unha localidade no coruñés Concello de Carballo e así figura oficialmente; porén, escóitase nesa área a variante *Guaiáns*, con *gheada*, e non exclusivamente a individuos de moitos anos. Finalmente, como derradeiro

²⁹ Para un completo estudo sobre as diferentes solucións de plural do tipo *animás*, *animais* etc. no galego contemporáneo, véxase Mariño Paz (2011).

³⁰ A isto talvez conveña acrecentar que, ás veces, nas obras do mesmo autor, poden aparecer ambas as hipóteses flexivas en épocas diferentes: así, Pondal escribiu en 1877 en *Rumores de los Pinos* o verso *Dos Casaes de Nemiña*, mais xa en 1886, en *Queixumes dos pinos*, se decantou por *casás*: *qu'hai nos Casás de Nemiña* (QP 56).

³¹ Nalgunha ocasión, esa diferente manutención entre a xente de idade e os usos máis modernos ten penetrado na literatura, como se deixa ver no seguinte excerto, en que se nos informa sobre os presumíbeis usos de dúas variantes do mesmo topónimo: *Hai ferreirías en moitos sitios, dende Pacios da Serra hastra Rugando (xa en terras de Quiroga). Por certo que a Quiroga, os vellos aínda lle chaman Queiroga, coma o río do mesmo nome, epónimo da comarca e de moitas familias* (LC 19). Exemplos de topónimos coa forma máis conservadora *A Queiroga* son os que se achán aínda hoxe nos concellos das Somozas (Co), Cedeira (Co), Castro de Rei (Lu) etc.

exemplo, acudimos aos datos que nos proporciona Navaza (2002: 138) para o topónimo *Niñodaquia*, que é a forma adoptada oficialmente, aínda que sobrevivan “na lingua viva local os restos da forma tradicional local *Nodaiga*”, pois a xeografía “do léxico pode corroborar que a forma común do nome da aquia é *aiga* nesa zona”.

3.2. Os casos de *-edo* / *-ido* (<-ētu)

Un caso particular de distribución dialectal é o do sufixo colectivo *-edo* (<-ētu), sobre todo a termos en conta as interrogantes que formula a respecto doutros fenómenos da evolución lingüística. Aplicado comunmente, embora non só, a especies vexetais, dá idea dun lugar en que proliferan con notábel abundancia certas árbores ou arbustos, como é o caso dos coñecidos *Carballedo* (‘lugar fértil en carballos’) ou *Biduedo* (‘sitio con abondosas bidueiras’). Este morfema nocional, con todo, compite coa variante *-ido*, a cal presenta o mesmo valor colectivo; así as cousas, documéntanse no territorio formas duplas, como *Biduedo* (San Cristovo de Cea-Ou) e *Biduído* (Cedeira-Co), *Carballedo* (Lu, Carballo-Co, Allande-As) e *Carballido* (Arzúa-Co, Ponteceso-Co), *Cercedo* (Coristanco-Co) e *O Cercido* (A Laracha-Co), *Cerdedo* (Ramirás-Ou) e *Cerdido* (Ferrolterra-Co), *Cereixedo* (Cervantes-Lu) e *Cereixido* (A Fonsagrada-Lu), *Codesedo* (Amoeiro-Ou) e *Codesido* (Boimorto-Co, Coristanco-Co), *Figueiredo* (Celanova-Ou) e *Figueirido* (Pontedeume-Co), *Freixedo* (Baltar-Ou) e *Freixido* (Cedeira-Co), *Cavorco de Sabuguedo* (Rubiá-Ou) e *A Ponte de Sabuguido* (Vilariño de Conso-Ou), *O Seixedo* (hidrónimo e topónimo de Arteixo-Co) e *Seixido* (A Lama-Po), *Teixedo* (A Gudiña-Ou, Cabana de Bergantiños-Co, Allande-As) e *Teixido* (Cedeira-Co), *Verducedo* (Allande-As) e *Verducido* (Po) etc.

Á vista de todos estes topónimos, aparece a pregunta de cal pode ser a relación das formas duplas coa presumíbel metafónica exercida por *-ū* final latino. Non se debe descartar neste punto que, con efecto, a vogal postónica exercese algún tipo de influencia no sentido de fechar un grao o fonema vocálico tónico³², aínda que convén sermos cautelosos. Talvez un xeito de aprofundar nesta liña veña dado polas documentacións modernas das formas invariábeis do demostrativo *isto* / *esto*, para as cales se leva recorrendo ao influxo metafónico da vogal final como explicación na pasaxe de [‘e]>[‘i]³³. Así, nos territorios en que vigorase *isto* (e *iso* e *aquilo*) e se documentasen topónimos en *-ido* estaríase perante unha interesante equivalencia e, tamén, nas zonas en que se detectase o uso de *esto* (e *eso* e *aquelo*) e en que *-edo* fose común nos topónimos, achariámonos diante dunha non menos relevante correspondencia. Con todo,

³² Nótase que hai opinións que parecen avalar esta hipótese, como a de López Boullón (2007: 769) para o caso de *Cerdedo* e *Cerdido*. Véxase tamén Freixeiro Mato (2006, I: 90), quen, xunto a “outros posibles casos de metafónica”, inclúe as mostras de ÍSTUD>*isto*, PÚTEU>*puzo*, SĒNSU>*siso*, -ĒTU>*ido* “en topónimos ao lado de *-edo*” ou DĪGTU>*dido* a carón da “forma dominante *dedo*”.

³³ Véxase Sánchez Rei (2002: 61-68) para as diferentes teorías sobre a evolución [‘e]>[‘i] nos pronomes demostrativos invariábeis. Cfr. tamén o exposto no traballo de Mariño Paz (1994: 95-97).

esta suxestiva hipótese encontra complicada unha total verificación: antes de máis, seguindo o exposto en Sánchez Rei (2002: 67), as documentacións antigas de *isto*, *iso* e *aquilo* responden a zonas maiores que as actuais, co cal se bate cun problema de correspondencia cronolóxico-territorial; os actuais territorios do país en que se atestan os demostrativos con radical <i> parecen non corresponder ás áreas en que se podían supor no outono medieval.

En segundo lugar, débese ter en conta que, se ben que esa relativa equivalencia se produce en certas áreas, noutras non se manifesta. Aínda que se achán aparentes preferencias³⁴, *Freixido* é un topónimo que aparece modernamente en Cedeira e en Ortigueira, en que vigoran hoxe *isto*, *iso* e *aquilo*, mais tamén en Boimorto (Co), Friol (Lu) e Larouco (Ou), zonas en que as formas dialectais para os pronomes demostrativos invariábeis son as conservadoras *esto*, *eso* e *aquelo*; en similares circunstancias están *Carballido* (Ponteceso-Co, Arzúa-Co), *O Cercido* (A Laracha-Co), *Cereixido* (A Fonsagrada-Lu), *Figueirido* (Ribeira-Co), *Lourido* (San Tirso de Abres-As) ou *Roblido* (A Rúa-Ou), onde, na actualidade, non se rexistran as formas invariábeis dos demostrativos con radical innovador. Polo contrario, tamén se achán nomes de lugar acabados en *-edo* en rexións da Galiza en que triunfou a vogal <i> nos antecitados pronomes, cal é o caso de *Espiñaredo* (As Pontes de García Rodríguez-Co), *Figueiredo* (Valdoviño-Co), *Sangoñedo* (As Pontes de García Rodríguez-Co), *Sanguñedo* (Ortigueira-Co) etc. A este respecto, a proporción de topónimos en *-edo* ou *-ido* dá indicios de inclinar a balanza cara a aqueles, xa que parecen ser máis numerosos os nomes en *-edo*, tanto nas cifras en que compiten con equivalentes en *-ido* (*Acevedo*, *Acevido* ou *Acivido*, ou *Sobredo* e *Sobrido*, por exemplo), canto nas atestacións en que só se documenta unha forma en *-edo* (cal é o caso de *Noguedo*, *Peredo*, *Piornedo*, *Toxedo* etc.).

En terceiro lugar, aínda que a relación entre a particular evolución dos pronomes demostrativos invariábeis e as solucións *-edo* / *-ido* permitan pensar en interesantes vínculos entre ambos os percursos, habería que acrecentar a esta circunstancia o que se constata en Portugal. No portugués moderno, as únicas formas pronominais demostrativas sen flexión responden ás unidades *isto*, *isso* e *aquilo*; caso revisitásemos as teorías metafónicas, bataríamos co feito de que en territorio portugués tamén se achán topónimos co sufixo *-edo*, como algúns contidos en Fonseca (2005) ou u aqueles que fai referencia Navaza (2006) baseándose en Frazão (1981), cal *Carracedo*, *Carvalhedeo*, *Cepedeo*, *Cerzedo* (ou *Serzedo*), *Figueiredo*, *Freixedo*, *Reboredo*, *Teixedo* etc.

Finalmente, a pesar de que a hipótese da metafonía non se poida descartar completamente, debemos ter en conta que no territorio galego tamén se rexistran algunhas toponimias en *-eda*, cal *Aceveda* (Xove-Lu), *A Bidueda* (Ferrol-Co), *A Carraceda* (A Mezquita-Ou), *A Espiñareda* (Lousame-Co), *Carballeda* (Lalín-Po, Silleda-Po etc.), *Fonte da Seixeda* (Betanzos-Co), *Freixeda* (Oimbra-Ou), *Reboreda* (Outeiro de Rei-Lu), *Teixeda* (O Valadouro-Lu), e –moito máis raramente– en *-ida*, como *Fonte Seixida* (A Lama-Po), *Monte da Codesida* (Cambados-Po),

³⁴ Na actual zona mindoniense aparece *Freixido* nunha proporción relativamente abundosa en Friol, Narón, Ortigueira, O Valadouro e Viveiro (Navaza 2006: 283). E *Teixedo*, por súa vez, documéntase con frecuencia na parte setentrional da nación, como A Capela, Cedeira, Mañón, Ribadeo ou Xermade.

A Carballida (A Capela-Co, Salceda de Caselas-Po), *A Porta da Xestida* (Moaña-Po) etc. Quizais, nestes últimos casos, habería que pensar nunha solución xurdida a partir dos topónimos en *-ido*, aínda que debamos manter un nivel razoábel de cautela ao respecto.

3.3. A situación dos nomes procedentes de -SINDI

Tórnase igualmente de interese repararmos nas documentacións de topónimos de procedencia xermánica con solucións diferentes no territorio galego. Unha destas é o que se verifica para *-sende* e *-cende* ou *-sinde* e *-cinde*, provenientes dun xenitivo -SINDI (de -SINDUS, do gótico **sinths*, ‘camiño, expedición militar’). É posíbel, conforme sinala Piel (1989: 163), que se trate de diverxencias xurdidas pola “metafonía”, mais tamén non descartamos o influxo da nasal trabante, atestado noutros casos ([^ldē̃nte] ~ [^ldē̃nte], [^lfō̃nte] ~ [^lfō̃nte], [^lpō̃nte] ~ [^lpō̃nte], [^lfē̃nte] ~ [^lfē̃nte] etc.). A listaxe de nomes de lugar que recolle Piel localizados por provincias non permite chegarmos a unha conclusión firme, pois tanto aparecen topónimos con unha ou con outra forma en rexións en que, teoricamente, vigorou o efecto da nasal trabante; é o caso de *Rececinde* (Coristanco-Co) e *Meicende* (Arteixo-Co). Porén, é tamén certo que, sen seren exclusivos, predominan aqueles en *-sende* ou *-cende* nas provincias de Lugo e Ourense, o que quizais garde algunha relación co feito de que neses territorios é onde menos se rexistra o tal infuxo do fonema nasal posnuclear. Máis casos que recolle Piel (1989: 163-165) e que poden estar relacionados con este comentario son as toponimias provenientes de -MUNDI, que evolúe para *-munde*, *-monde* ou *-mundi* (*Aldemunde*, Carballo-Co; *Ansamonde*, Maside-Ou; *Taramundi*, Taramundi-As; etc.) e -GUNDI, que dá nomes en *-gondo*, *-gunde* (*Abegondo*, Abegondo-Co; *Adamonde*, Sobrado dos Monxes-Co; *Aldegunde*, Baleira-Lu; etc.).

3.4. O elemento popular na pronuncia e fixación dos nomes de lugar

Por último, nos topónimos tamén se van detectar fenomenoloxías de natureza popularizante, nomeadamente no ámbito fonético, como sinalaron Ferreiro (1997: 49) ou Rivas Quintas (2007). Trátase, no seu conxunto, dun comportamento irregular, xa que, a seren os fenómenos da lingua popular pronuncias carentes xeralmente de sistematicidade, tamén esta situación se vai manifestar nos topónimos: se en membros da mesma familia se poden rexistrar pronuncias do tipo [pe'ðir] ou [pi'ðir], cando, quizais a uns poucos metros, se documentan nas persoas veciñas rexistros como [pe'ðir], non é raro que, poñamos por caso, atestacións alternantes como *As Cruxeiras* (Ames-Co, Brión-Co, Lubián-Za), *As Curuxeiras* (Arzúa-Co, Bande-Ou, O Páramo-Lu; etc.) e *As Coruxeiras* (Foz-Lu, Lourenzá-Lu, Ribeira de Piquín-Lu), ou como os comúns *Loureiro* e *Outeiro* e os minoritarios *Laureiro* e *Auteiro* (ambos rexistrados na fala de Il) sexan tamén detectábeis en ocasións³⁵.

³⁵ Sen dúbida o carácter atono do ditongo é o que favorece a súa dupla pronuncia, que, por outra parte, tamén se acha noutras variedades xeográficas e populares da lingua, como no galego de Asturias conforme expón Frías Conde (1999: 23): [aw] e [ow] aparecen alternando nesa zona “en catro exemplos: *auteiro* : *outeiro*, *ourego* : *aurego*, *autono* : *outono*, *aurela* : *ourela*”.

Con este estado de cousas, aparecen ao longo e largo do territorio diferentes casos de supresión, adición ou modificación vocálicas, como algúns dos que imos sinalar a seguir. No estudo de Boullón Agrelo (2002) dedicado aos nomes *golpe* e *raposo* e ás súas variantes e a como se documentan na toponimia, ponse de manifesto como fenómenos de modificación do timbre por harmonización vocálica ([o]>[u]), combinados ás veces con metátese da vibrante [r] e con asimilación entre líquidas ([r]>[l]), explican formas como *A Gulpilleira* (Curtis-Co), *Gulpilleira* (Vilalba-Lu), *O Grupilleiro* (Vilamarín-Ou), *Grupilleiras* (Quiroga-Lu) etc., que ocorren xunto a variantes máis conservadoras cal *A Golpilleira* (Ortigueira-Co), *As Golpilleiras* (Castro de Rei-Lu), *Golpilleiras* (Cambre-Co)³⁶ etc.

Outras vacilacións no vocalismo átono van rexistrarse analogamente nos casos de *Voutureira* (Entrimo-Ou), *Veitureira* (Teo-Co) e *Vitureira* (Ponteceso-Co), para *Enfesta* (Cerdeira-Co, Santiago de Compostela-Co) e *Infesta* (A Coruña-Co, Betanzos-Co, Monterrei-Ou, Vilaba-Lu) ou para os exemplos de *Paizal* (Dodro-Co) e *Peizal* (Mos-Po). Por súa vez, topónimos como *Montrove* (Oleiros-Co) e *Canzobre* (Arteixo-Co)³⁷ ou *Loibo* (Co) e *Lobios* (Ou), estes dous tirados da información que nos proporciona Rivas Quintas (2007: 475), rexistran fenómenos de metáteses. O mesmo autor expón como exemplos de mudanzas fonéticas os casos de nasalización antietimolóxica dunha semivogal, segundo parecen constatar os casos de *Suntullo* (Vila de Cruces-Po) por *Soutullo*, *Mallón* (Santa Comba-Co) por *Mallou* (Santiago de Compostela-Co) ou *Tenxugueiras* (Moraña-Po), exemplos a que se terían de acrecentar o caso de *Lonzas* e *Louzas*, xa aflorado anteriormente (véxase 1.1) ou *Labañón* e *Labañou*, nome dun barrio da cidade herculina; e, do mesmo modo, aos topónimos comentados máis arriba de *Voutureira*, *Veitureira* etc. teríamos de acrecentar mostras como *Ventureira* (Monfero-Co) ou *Vintureira* (Muros-Co), tamén produto desas alteracións.

4. CABO

Xa para concluírmos, gostaríamos de extraer algunhas ideas xerais que foron xurdindo sobre os vínculos entre as variedades dialectais e os nomes de lugar. Faise necesario observarmos, antes de máis, a grande relación existente entre cultura, onomástica, sociedade,

³⁶ Aínda que non dunha maneira exclusiva, todos estes topónimos relacionados con *golpe* coñecen unha documentación maior na metade norte do país, o cal resulta esperábel a termos en conta que na área mindoniense e nas súas proximidades o *raposo* é coñecido con ese nome. Non obstante, no traballo de Boullón Agrelo (2002) tamén se rexistran topónimos descendentes de *VULPECUL-* en comarcas notabelmente afastadas desa rexión, cal Calvos de Randín (Ou), Coles (Ou), Paderne de Allariz (Ou), Monterrei (Ou) etc. Quizais interese facermos notar que, excepto dous, provenientes de Vilagarcía e do Porriño (*Palacio da Gulpilleira* e *A Gulpilleira*, respectivamente), a maior proporción de rexistros corresponde á actual provincia de Lugo, seguida da de Ourense e da da Coruña. *Cfr.* tamén o topónimo portuguense *Gulpilhares*, en Vila Nova de Gaia (Fonseca 2005: 108).

³⁷ Para máis documentación de exemplos de metátese de vibrante [r] en *-obre*, *-obe* ou *-ove*, véxase Moralejo Lasso (1977: 51-56). *Cfr.* igualmente Moralejo (2003).

historia e dialectoloxía: lonxe de se entenderen como unha disciplina unicamente de carácter lingüístico ou gramatical, os estudos dialectolóxicos combinados cos onomásticos permiten abrir moitas portas para a pesquisa lingüística; as causas que explican a abundancia ou a frecuencia de certas formas ou tendencias toponímicas en determinadas rexións, os procesos que conduciron a certas evolucións lingüísticas que se detectan tamén en nomes de lugar etc. constitúen, en conxunto, un material precioso para a investigación neses ámbitos humanísticos.

Por outra parte, o estudo da toponimia tamén nos ofrece interesantes datos canto á división dialectal do país. Neste sentido, sobrancea, coas evidentes e esperábeis zonas de transición e de flutuación, nas cales poden convivir diversas posibilidades, unha faixa occidental, unha outra central e unha terceira oriental, ou, se se preferir, unha grande rexión atlántica e unha outra continental: nomes como *Chan* e *Chans*, *Eira*, *Eiris*, *Gomarís* etc. pertencen ás rexións occidentais da nación, en canto outros como *Chao* e *Chaos*, *Aira*, *Eiriz*, *Gomariz* etc. son as análogas correspondencias das comarcas centrais e/ou orientais do país.

Finalmente, cómpre unha reflexión á volta dos casos de solucións diverxentes para formas con étimos idénticos e mesmo dos casos de fenómenos da lingua popular presentes nos topónimos. No seu conxunto, perspectivados en termos diacrónicos, inciden nun percurso histórico anormal do país, sobre todo en termos de falta dunha variedade estandarizada, capaz de pór algún tipo de freo ás diversas alteracións que se foron producindo no territorio e que chegaron a se consolidar; os topónimos evoluíron, como a lingua, libremente, á marxe de calquera atención privada ou pública durante moitos séculos. Contemplados en termos sincrónicos, e de modo similar a como as tendencias evolutivas de cada rexión ían marcando pequenas diferenzas locais na fonética, na morfoloxía ou no léxico, tamén nos nomes de lugar transparecen con clareza esas solucións diferentes, as cales, lonxe de seren percibidas como unha eiva da lingua, deben ser entendidas hoxe en día como máis unha riqueza de carácter cualitativo e cuantitativo da onomástica galega.

BIBLIOGRAFÍA

- BOULLÓN AGRELO, A. I. (2002): “Onomástica e dialectoloxía: a propósito de *raposo* e *golpe*”, in R. Álvarez, *et alii* (eds.): *Dialectoloxía e léxico*. Santiago: Instituto da Lingua Galega & Consello da Cultura Galega, pp. 115-133.
- BOULLÓN AGRELO, A. I. (2011): “O artigo na toponimia galega: aspectos da estandarización”, *Revista Galega de Filoloxía* 12, pp. 11-35.
- BOULLÓN AGRELO, A. I. (2012): “A gheada na onomástica (achegas á estandarización)”, *Estudos de Lingüística Galega* 4, pp. 151-168.
- CABEZA QUILES, F. (1992): *Os nomes de lugar. Topónimos de Galicia: a súa orixe e o seu significado*. Vigo: Xerais.
- CABEZA QUILES, F. (2000): *Os nomes da terra. Topónimos galegos*. Noia: Toxosoutos.
- CABEZA QUILES, F. (2008): *Toponimia de Galicia*. Vigo: Galaxia.

- CARRÉ ALVARELLOS, L. (1967): *Gramática gallega*. A Coruña: Moret.
- CASTRO CASTEDO, Ó. (2007): “A toponimia na comarca de Sarria”, in L. Méndez & G. Navaza (eds.): *Actas do I Congreso Internacional de Onomástica Galega “Frei Martín Sarmiento”*. Santiago: Asociación Galega de Onomástica & Instituto da Lingua Galega, pp. 794-798.
- CORTÉS Y VÁZQUEZ, L. L. (2001) [1954]: *El dialecto galaico-portugués hablado en Lubián (Zamora) (Toponimia, textos y vocabulario)*. Salamanca: Universidad.
- CHAMBERS, J. K. & P. Trudgill (1994): *La dialectología*. Barcelona: Visor.
- CT = Comisión de Toponimia (2007): “Criterios da Comisión de Toponimia”, in L. Méndez & G. Navaza (eds.): *Actas do I Congreso Internacional de Onomástica Galega “Frei Martín Sarmiento”*. Santiago: Asociación Galega de Onomástica & Instituto da Lingua Galega, pp. 809-811.
- ENRÍQUEZ, M. C. (1974): *Léxico de O Grove*. Anexo 3 de *Verba*. Santiago: Universidade.
- FEIJOO ARES, V. (2007): “A toponimia nas montañas do sueste ourensán”, in L. Méndez & G. Navaza (eds.): *Actas do I Congreso Internacional de Onomástica Galega “Frei Martín Sarmiento”*. Santiago: Asociación Galega de Onomástica & Instituto da Lingua Galega, pp. 767-780.
- FERNANDES, A. DE ALMEIDA (1998): *Toponimia Portuguesa. Exame a um Dicionário*. Arouca: Associação para a Defesa da Cultura Arouquense.
- FERNÁNDEZ REI, F. (1991) [1990]: *Dialectoloxía da lingua galega*. Vigo: Xerais.
- FERREIRO, M. (1997): *Gramática histórica galega*. Vol. II. *Lexicoloxía*. Santiago: Laiovento.
- FERREIRO, M. (1999) [1995]: *Gramática histórica galega*. Vol. I. *Fonética e Morfosintaxe*. Santiago: Laiovento.
- FONSECA, J. (2005): *Dicionário do Nome das Terras. Origens*. Cruz Quebrada: Casa das Letras.
- FRAZÃO, A. C. AMARAL (1981): *Novo Dicionário Corográfico de Portugal*. Porto: Domingos Barreira.
- FREIXEIRO MATO, X. R. (2006) [1998]: *Gramática da lingua galega*. Vol. I. *Fonética e Fono-
loxía*. Vigo: A Nosa Terra.
- FRÍAS CONDE, X. (1999): *O galego exterior ás fronteiras administrativas*. Xixón: vtp editorial.
- GARCÍA, C. (1975): “Resultados del sufixo -ANA en gallego”, *Verba* 2, pp. 151-156.
- GARCÍA DE DIEGO, V. (1984) [1909]: *Elementos de gramática histórica gallega (Fonética-
Morfología)*. Anexo 23 de *Verba*. Santiago: Universidade.
- GUTIÉRREZ TUÑÓN, M. (1982): “Apuntes dialectales sobre el Bierzo”, *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares* 37, pp. 129-136.
- ILG [= Instituto da Lingua Galega] (1995, 1999, 2003): *Atlas Lingüístico Galego*. Vol. II. *Morfoloxía non verbal*. Vol. III. *Fonética*. Vol. IV. *Léxico. Tempo atmosférico e crono-
lógico*. A Coruña: Fundación Barrié.

- LÓPEZ BOULLÓN, X. R. (2007): “Toponimia en Santiago de Compostela, un núcleo urbano no mundo rural”, in L. Méndez & G. Navaza (eds.): *Actas do I Congreso Internacional de Onomástica Galega “Frei Martín Sarmiento”*. Santiago: Asociación Galega de Onomástica & Instituto da Lingua Galega, pp. 767-772.
- LUGRÍS FREIRE, M. (1931) [1922]: *Gramática do idioma galego*. A Cruña: Moret.
- MARCATO, C. (1993): “Problemi di dialettologia storica dell’Italia settentrionale sulla base della toponomastica”, in R. Lorenzo (ed.): *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas*. A Coruña: Fundación Barrié, vol. IV, pp. 469-476.
- MARIÑO PAZ, R. (1994): “Sobre certas alteracións do vocalismo tónico en galego e mais en portugués. Consideracións acerca da posible influencia metafonética exercida por /-e/ átono final de palabra”, *Verba* 21, pp. 85-111.
- MARIÑO PAZ, R. (2011): “A variable morfolóxica *animais / animás / animales / animals* no galego contemporáneo”, *Revista Galega de Filoloxía* 12, pp. 73-113.
- MARTÍNEZ BALEIRÓN, M. (2007): “Aproximación á microtoponimia da beira do mar no Concello de Ribeira”, in L. Méndez & G. Navaza (eds.): *Actas do I Congreso Internacional de Onomástica Galega “Frei Martín Sarmiento”*. Santiago: Asociación Galega de Onomástica & Instituto da Lingua Galega, pp. 377-389.
- MORALA, J. (1998): “Los cambios en la toponimia: evolución y arcaísmo según un apeo leonés del s. XIII”, in J. Terrado (ed.): *Toponimia. Más allá de las fronteras lingüísticas. Studia toponymica in memoriam Joan Coromines et Alfons Irigoyen Oblata*. Lleida: Universitat, pp. 101-122.
- MORALEJO, J. (2003): “*Cambre, Pambre* e outros topónimos en *-bre*”, *Revista Galega de Filoloxía* 4, pp. 97-113.
- MORALEJO LASSO, A. (1977): *Toponimia gallega y leonesa*. Santiago de Compostela: Pico Sacro.
- NAVAZA, G. (2002): “Dialectoloxía e toponimia”, in R. Álvarez *et alii* (eds.): *Dialectoloxía e léxico*. Santiago: Instituto da Lingua Galega & Consello da Cultura Galega, pp. 136-146.
- NAVAZA, G. (2006): *Fitotoponimia galega*. A Coruña: Fundación Barrié.
- NAVAZA, G. (2007): *Toponimia de Catoira*. Catoira: Concello de Catoira.
- PIEL, J.-P. (1989): *Estudos de Lingüística Histórica Galego-Portuguesa*. Lisboa: Imprensa Nacional-Casa da Moeda.
- PORTO DAPENA, X.-Á. (2008): “Topónimos costeiros da Ría de Cedeira”, *Revista Galega de Filoloxía* 9, p. 79-125.
- RABANAL, M. (1967): *Hablas hispánicas. Temas gallegos y leoneses*. Madrid: Alcalá.
- RABELLA, J. A. (2007): “Normalización i oficialización de la toponimia”, in L. Méndez & G. Navaza (eds.): *Actas do I Congreso Internacional de Onomástica Galega “Frei Martín Sarmiento”*. Santiago: Asociación Galega de Onomástica & Instituto da Lingua Galega, pp. 733-741.

- RIVAS QUINTAS, E. (2007): “Fenomenoloxía toponímica de Galicia”, in L. Méndez & G. Navaza (eds.): *Actas do I Congreso Internacional de Onomástica Galega “Frei Martín Sarmiento”*. Santiago: Asociación Galega de Onomástica & Instituto da Lingua Galega, pp. 469-483.
- RODRÍGUEZ RODRÍGUEZ, M. (1976): *Hidrotoponimia de la Ría de Arosa*. Santiago: Seminario Fontán-Sarmiento de Hagiografía, Toponimia y Onomástica de Galicia.
- SACAU RODRÍGUEZ, G. (2000): *Os nomes da Ría de Vigo*. Libro segundo. *O Berbés, Oitavén-Verdugo*. Vigo: Fundación de Estudos Vigueses.
- SACO ARCE, J.A. (1868): *Gramática gallega*. Lugo: Soto Freire.
- SAHU, N. S. (1989): *Toponymy (A Genre in Onomastic Science)*. *A Linguistic Study*. Delhi: Amar Prakashan.
- SÁNCHEZ REI, X. M. (2002): *Os pronomes demostrativos: do latín ao galego contemporáneo*. Monografía 1 da *Revista Galega de Filoloxía*. A Coruña: Área de Filoloxías Galega e Portuguesa da Universidade da Coruña.
- SÁNCHEZ REI, X. M. (2011): *Lingua galega e variación dialectal*. Ames: Laivento.
- SÁNCHEZ REI, X. M. (2012): “A fala das persoas de idade e a súa importancia para o estudo da variación lingüística” [no prelo].
- SANTIAGO Y GÓMEZ, J. DE (1897): *Historia de Vigo y su comarca*. Madrid: Imprenta y Litografía del Asilo de Huérfanos.
- SANMARTÍN REI, G. (ed.) (1997): *A Nosa Literatura*. Vol. 26. *Prosa didáctica (1916-1936)*. *Antoloxía*. Vigo: Asociación Socio-Pedagóxica Galega & Promocións Culturais Galegas.
- SANTAMARINA, A. (1982): “Dialectoloxía galega: historia e resultados”, in D. Kremer & R. Lorenzo (eds.): *Tradición, actualidade e futuro do galego*. *Actas do Coloquio de Tréveris*. Santiago: Xunta de Galicia, pp. 153-187.
- SOUTO, X. (2005): “O centro e a periferia. A vivencia do galego na Coruña”, in *I Xornadas sobre lingua e usos*. *Lingua e cidade*. A Coruña: Universidade, pp. 51-65.
- VENY, J. (2001): *Llengua històrica i llengua estàndard*. València: Universitat.

DATOS RELATIVOS A DOCUMENTOS, INFORMANTES E OBRAS LITERARIAS

- A = Méndez Ferrín, X. L. (1994) [1991]: *Arraianos*. Vigo: Xerais.
- AL = Pereira, A. (1891): *Cousas d’Aldea. Versos Galegos*. A Coruña: Andrés Martínez & Casa de la Misericordia.
- CPG = Pérez Ballesteros, J. (ed.) (1979) [1885-1886]: *Cancionero popular gallego y en particular de la provincia de la Coruña, por José Pérez Ballesteros*. Madrid: Akal.
- CRI = Souto Cabo, J. A. (ed.) (2001): *Rui Vasques, Crónica de Santa María de Íria*. Santiago & Sada-A Coruña: Cabido da S.A.M.I. Catedral de Santiago de Compostela & Edicións do Castro.

- CH, 340 = *Contadurías de Hipotecas, 1849. Viñas*. Ar. do Reino de Galicia (ref.: ARG 35.449, L-340).
- CH, 350 = *Contadurías de Hipotecas, 1849. Visma*. Ar. do Reino de Galicia (ref.: ARG 35.449, L-350).
- DC = Textos legais e administrativos datados entre 1870 e 2000 pertencentes ás persoas herdeiras de Antonio Martínez e Teresa Alvedro. Lugar de Cances (A Coruña).
- DP = Textos legais e administrativos datados entre 1933 e 1999 pertencentes a Manuel Sánchez Pazos e persoas herdeiras. Lugar do Pereiro de Arriba (Sobrado dos Monxes).
- FT = Sánchez rei, X. M. (ed.) (1999): *O fidalgo e o teatro. Tres textos dramáticos de Ramón Otero Pedrayo*. A Coruña: Dpto. de Filoloxías Francesa e Galego-Portuguesa da Univ. da Coruña.
- I1 = Informante 1. Muller, 82 anos, estudos secundarios, modista. Natural do Lugar de Cances (Concello da Coruña). Falecida en 2011. Enotextos gravados nos anos 2007-2008.
- I2 = Informante 2. Muller, 78 anos, estudos primarios, ama de casa. Natural do Lugar de Cances (Concello da Coruña). Enotextos gravados durante os anos 2007-2008.
- I3 = Informante 3. Home, 89 anos, estudos primarios, chofer. Natural da Figueiroa (Concello de Arteixo). Enotextos gravados durante o ano 2007.
- I4 = Informante 4. Muller, 86 anos, estudos superiores, mestra xubilada. Natural do lugar do Pereiro (Concello de Sobrado dos Monxes). Falecida en 2012. Enotextos gravados durante o ano 2008.
- LC = Fole, Á. (1983) [1953]: *Á lús do candil. Contos a carón do lume*. Vigo: Galaxia.
- PT = Freixeiro mato, X. R. (1999): *Cos pés na Terra. Personalidade e obra inédita ou esquecida de Manuel García Barros*. A Estrada: Edicións Fouce & Asociación Cultural "A Estrada".
- QP = Ferreiro, M. (1995): *Poesía galega completa*. I. *Queixumes dos pinos*. Santiago: Sotelo Blanco.
- SC = Lucas Álvarez, M. (ed.) (1998): *Tumbo A de la Catedral de Santiago*. Santiago & Sada-A Coruña: Cabido da S.A.M.I. Catedral de Santiago de Compostela & Edicións do Castro.
- SO = Loscertales de G. de Valdeavellano, P. (ed.) (1976): *Tumbos del Monasterio de Sobrado de los Monjes*. Madrid: Dirección General del Patrimonio Artístico y Cultural.
- TA = Alonso Montero, X. (ed.) (1976) [1917]: Ramón Cabanillas, *Da Terra Asoballada*. Madrid: Akal.